

Н. М. Яковенко

ПРО МЕТОДОЛОГІЮ ДОСЛІДЖЕНЬ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ І РАНЬМОДЕРНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Проблеми, про які далі піде мова, часто звично називають "сучасними проблемами української історіографії". На мою думку, це окреслення надто прив'язане в нашому сприйнятті до так званих "білих плям", тобто конкретних історичних сюжетів, постатей, явищ і т. ін. – важливих, але поки що мало досліджених або й зовсім недосліджених. Орієнтуватися в їх переліку, звичайно ж, треба, особливо початківцю, який збирається присвятити себе історичній науці. Однак лікування хвороб деформованої тоталітарною системою української історіографії, на жаль, не можна звести до помноження числа дослідницьких сюжетів, хоча, поза сумнівом, певний ефект роботи над цілою низкою досі зле опрацьованих тем є, зокрема – в ділянках історії козацтва, церковній історії, політичній історії, історії культури, ба – навіть історії ідей. При цьому справи з ХХ століттям, схоже, виглядають краще, чого не можна сказати про способи описання домодерної історії. Отже, підкреслюю, мова піде лише про методологію роботи з історичним матеріалом до епохи Романтизму, тобто до часу, коли починають формуватися перші модерні ідеології, які кардинально міняють старий світ.

Після того, як були зняті заборонні щити і кожна тема стала доступною, з'явилася маса робіт (книг, статей, підручників, нарисів і т.д.), які у тому чи іншому аспекті претендують на "нове бачення" минулого в хронологічних рамках від Київської Русі до зламу XVIII–XIX століть. У цьому потоці історіографічної продукції нескладно відсіяти шлак: скажімо, відверту патріотичну халтуру чи наївний запал неофіта, якого до глибин пройняла "наша забута слава". Натомість набагато складніше кваліфікувати продукцію, яка нібито й дотримується правил наукового дискурсу – в посиланні на джерела, в примітках, науковому апараті тощо, а разом з тим справляє дивне враження написаного принаймні півстоліття тому. Симптоми, які роблять ці дослідницькі тексти, невловиме подібними, я й називаю "проблемами (читай: нездоров'ям) української історіографії сьогодні".

Їх можна легко зауважити, порівнюючи дані тексти з роботами істориків тих країн, де впродовж ХХ століття розвиток незалежної науки насильницьки не гальмувався, як, на жаль, сталося у нас. За добрий орієнтир для співставлення служать навіть не такі "законодавці високої моди", як французькі чи італійські вчені, але й гуманітарії, сказати б, другого ешелону – поляки, угорці, чехи. Врешті, нині став доступним набуток зарубіжної україністики, де певним еталоном можуть виступати праці, написані з позицій сучасного наукового мислення. Серед таких, зокрема, не можна не згадати видані упродовж двох останніх десятиліть монографії: Ореста Субтельного про мазепинську опозицію (США, 1981; у 1993 р. перевидана в українському перекладі видавництвом "Либідь"); Френка Сисина про Адама Киселя (США,

1985; готується до перевидання українською мовою); Терези Хинчевської-Геннелль про становлення національної свідомості в Україні у першій половині XVII ст. (Польща, 1985); Зенона Когута про соціально-політичне обличчя Гетьманату (США, 1988; у 1996 р. перевидана в українському перекладі видавництвом "Основи"); Анджея Камінського про дипломатичну історію кінця XVII – початку XVIII ст. (США, 1993); Девіда Фріка про Мелетія Смотрицького (США, 1995); блискучі есе Ігоря Шевченка про загальний контекст функціонування ранньомодерної української культури XVI – початку XVIII ст. (Канада, 1996; готується до перевидання українською мовою) і ще добрий десяток інших книг, котрі заслуговують на пильну увагу як досвідченого історика, так і початківця. Як бачимо, перелік самих лише монографій є досить об'ємним, а тим часом до нього належить додати ще й бездоганний у науковому плані кварталник "Harvard Ukrainian Studies" (виходить з 1977 р.), а також цілу низку збірників наукових статей, що виходили друком після відповідних наукових конференцій (для прикладу, згадаю лише надзвичайно важливу дискусію над методологічними проблемами дослідження історії України, опубліковану в Едмонтоні у 1981 р. у збірці "Rethinking Ukrainian History").

Кілька слів про те, чому нам доводиться "доганяти Європу" й тут, де, здавалось би, непотрібні ані дорогі новітні технології, ані коштовне обладнання. Лаючи радянську історіографію за її (зауважу: силоміць нав'язане) ідеологічне прислужництво режимові, ми часто забуваємо про суто фаховий бік цієї драми. Адже зарубіжні вчені завжди працювали в світі вільної конкуренції ідей, в світі безперервної дискусії, без якої не існує науки. Тим часом у Радянському Союзі, шляхом абсолютної ізоляції від "буржуазного" наукового співтовариства, українську історіографію було перетворено на патріархального селяка, що поганяє волів, коли решта світу мчить на "Мерседесах". Маю на увазі той прикрий факт, що техніка наукового дискурсу українських істориків застигла на позначці кінця XIX – початку XX століття – достоту як годинник, стрілки якого зупинилися в мить катастрофи. Поки українська історіографія під загрозою фізичного винищення вчених (і втрачаючи елементарні фахові навички) переливала з пустого в порожнє ілюстрації до "єдино вірного вчення", зарубіжне наукове співтовариство ламало перманентні революції у сфері пізнання, які розпочалися ще на світанку XX століття з краху ілюзій про можливість пізнати минуле "таким, яким воно було насправді" – wie es eigentlich war (цей знаменитий вислів великого німецького історика-позитивіста Леопольда фон Ранке донині служить за символ пізнавальної самовпевненості XIX століття – ери позитивізму). Стало ясно, що, звертаючись до минулого, тобто маючи справу не з фізично існуючим об'єктом дослідження, а з конструктом власної уяви, історик ніколи не пізнає, як "було насправді", бо 1) історичне пізнання релятивне за самою своєю природою, тож адекватним події ("об'єктивним") просто не може бути; 2) доступні для аналізу фрагменти минулого відкривають лише його наймізернішу частку, отже – цілісні полотна, реконструйовані з уламків цієї мозаїки, є, по суті, наслідком нашого знання про майбутній хід подій, а не про те, що відбувалося "там і тоді" (не заглиблюючись далі в цю проблему, відсилаю зацікавлених до перевиданої українською у

1996 р. видавництвом "Основи" класичної праці з теорії історичного пізнання Робіна Коллінгвуда "Ідея історії", що вперше побачила світ 1946 р., а охоплює лекції знаменитого оксфордського професора починаючи з 1926 р.). Водночас друга чверть ХХ століття пройшла для істориків під знаком іще однієї кризи – краху ілюзій про власну значущість для суспільства. Мабуть, найяскравіше звинувачення історикам прозвучало у книзі поета й публіциста Поля Валері "Погляди на сучасний світ" (Париж, 1931). Історики, пише Валері, навіть не змогли передбачити, з якою фантастичною швидкістю зміниться старий європейський світ; більше того, у вогні Першої світової війни стало ясно, що їхня наука просто небезпечна, оскільки:

"...вона примушує мріяти, вона п'янить народи, вона породжує в них хибні уявлення про минуле, роз'яtringє старі рани, заважає мирному життю, штовхає до манії величі або манії переслідування і робить надії жовчними, пихатими, нестерпними, марнославними. Історія виправдовує все, що завгодно. Вона абсолютно нічому не вчить, оскільки містить у собі все і готова подати приклади чого завгодно".

Очиститися від звинувачень цього, суто морального, плану європейській історіографії вдалося аж після Другої світової війни, коли до правил доброго тону міжнародного співтовариства вчених додалася заповідь (щоправда, сформульована ще в античності): "Історик! Беручись за перо забудь, якої ти національності!". Що ж до кризи пізнання, то шляхи її подолання спробовано було знайти раніше. Зокрема, справжню революцію в історіографічній практиці започаткувала у 1929 р., тобто власне тоді, коли зупинилися стрілки наукового годинника в Україні, так звана "Школа Анналів" Марка Блока і Люсьєна Февра. Головний постулат анналістів зараз здається до банальності очевидним: історик повинен перш за все прагнути до того, аби виявити ті процедури мислення й ті способи самовираження, які були властиві людям епохи, про котру він пише. У такий спосіб було здійснене одне з найгеніальніших історіографічних відкриттів ХХ століття – відкриття феномену ментальностей, тобто неусвідомлюваних людиною стереотипних уявлень та навичок поведінки, які керують людськими вчинками. Суто прикладним вкладом анналістів у розвиток техніки наукових досліджень стало нечуване доти розширення кола джерел, оскільки, як писав Люсьєн Февр, джерелом для історика є все, що видає присутність людини – *"... слова. Символи. Пейзажі. Черепиця. Форми полів і бур'яни. Місячні затемнення й хомути для упряжки"*. Водночас непорівнянно до класичної історіографії ХІХ – початку ХХ століття збільшилося коло питань, якими стали цікавитися історики. Перерахую побіжно лише те, з приводу чого нині вже нагромаджено велику наукову літературу різними мовами: сприйняття влади та владних інститутів; соціальні фобії, колективні психози, напружені соціально-психологічні стани суспільства; релігійне світосприйняття і форми побожності, у тому числі фанатичні; сприйняття смерті; відношення до праці, власності, багатства, бідності. Як бачимо, у центрі проблем, якими особливо цікавиться сучасна історична наука, знаходиться людина, її світовідчуття і ментальність.

Сьогоднішніх українських істориків, особливо молодих, теж приваблює атракційне поняття ментальностей, однак мимоволі насувається підозра, що шановні дослідники не зовсім чітко розуміють а) про що власне йдеться, б) в який спосіб за джерелами (і тільки за ними!) належить реконструювати приховані механізми поведінки людини минулого. За негативний приклад тут може послужити двотомова збірка тез проведеної у Луцьку 1994 р. конференції "Ментальність. Духовність. Саморозвиток особистості". Автори більшості опублікованих матеріалів, наприклад, ототожнюють ментальність з таким курйозним (у науковому, а не в побутовому чи белетристичному сенсі) поняттям, як "національний характер", причому риси останнього відшукуються ледь не на поверхні. скажімо, фольклорної спадщини. Насправді ж ментальність як феномен колективної психології асоціюється лише з системою уявлень певного середовища, певної соціальної групи, причому прояви ментального належать до сфери, яку сучасна історіографія називає "прихованою реальністю", тобто реальністю, що проявляє себе лише в непрямий спосіб – у вербальних кліше, у несподіваних обмовках посеред тексту, що на позір відповідає шаблонам свого часу, в манері здійснювати якісь рутинні повторювані дії (для прикладу: вітання / прощання), в пріоритетах форми одягу чи кольорів, у символіці поховальних обрядів і т.д., і т.п. Тож для написання навіть невеличкого спостереження над ментальністю треба, по-перше, точно окреслити для себе ту групу людей, про яку піде мова, а, по-друге, здійснити масштабний аналіз збережених джерел, бо з тією ментальністю достоту, мов з шуканням голки в скірті сіна: роботи сила, а ужинок завжди більш ніж скромний.

Тут немає можливості детально характеризувати зміни мод і стилів у європейській історіографії напередодні й після Другої світової війни. В телеграфний спосіб, фіксуючи найпомітніше, варто згадати постмодерністів – прибічників так званої "Нової нової історії", що вперше заявили про себе з 1970-х років у середовищі "Школи Анналів", взявши за гасло скептичне неприйняття будь-яких апіорних моделей, всього, що конструюється як узагальнення, що виходить за рамки неповторного, індивідуального чи локального. Ця переорієнтація, яку інколи називають "парадигматичним зсувом" у сучасній історіографії, принесла кілька суто прикладних новинок. Зокрема, відбулася виразна зміна пріоритетів у соціальній історії: концепцію людської ідентичності як "соціальної", тобто обумовленої соціальним контекстом, витіснила концепція тендерної ідентичності (від слова *гендер* – рід, родина, стать). Оскільки соціальний світ – це людські взаємини, то головний акцент вивчення, на думку прибічників тендерної історії, мусить бути покладений на вікові стадії життя, статеві взаємини, сексуальну мораль і практику, ставлення до родини й дітей, феміністичні дослідження тощо. Водночас величезного розповсюдження набув жанр біографії як вияву неповторного; саме через долю конкретної людини, на думку "нових істориків", переломлюються, мов у призмі, а) соціальні процеси, породжені нормативними системами, б) миттєві тенденції конкретної історичної кон'юнктури, в) унікальний життєвий досвід індивіда, його внутрішнє світовідчуття і стиль

поведінки, які підштовхують до вибору саме того, а не іншого способу дії (для позначання цих речей нині вживають поняття "габітус", запроваджене французьким соціологом Пьером Бурдьє). Варто відзначити, що блискучими зразками саме такої біографії, зробленої на українських історичних реаліях, є згадані вище книги американських учених Френка Сисина про Адама Киселя і Девіда Фріка – про Мелетія Смотрицького. Врешті, з середини 1970-х і донині, тріумфально завойовуючи світ, творить потужна течія прибічників так званої мікроісторії, де законодавцями високої моди виступають італійці (з 1981 р. в Італії започатковано навіть спеціальну серію монографій під грифом "Microstoria", де нині вийшло 20 томів як італійських, так і зарубіжних авторів). На думку мікроісториків, спостереження над безликими макроструктурами науково некоректні, оскільки їх не можна верифікувати, їм на зміну має прийти описання конкретних явищ, проведених ніби крупним планом через кінооб'єктив, бо лише реконструювавши індивідуальні стратегії поведінки шляхом їх спостереження з максимально близької відстані, історик отримує підставу для реконструкції соціальної конфігурації в цілому (на жаль, тут не вдасться навести приклад такої праці, написаної на українському матеріалі, бо її поки що немає).

Ці короткі характеристики головних інтелектуальних напрямів у розвитку зарубіжної історичної науки упродовж XX століття, зрозуміло, не зачіпають ані окремих шкіл чи течій, ані тематичних відгалужень, де інтелектуальні пріоритети простежуються не тільки від країни до країни, але й від університету до університету в одній країні. Зайве оповідати, що не було й немає миру під цими олівами, навпаки – все "нове", все "окреме" утверджувало себе в завзятих дискусіях з іншим "новим" та "окремим". Але як промислова конкуренція породжує якість виробів, так боротьба думок та ідей рухає вперед науку, пропонуючи нові й нові методи дослідження, удосконалюючи понятійний апарат, кооперуючись з суміжними сферами знання і т.д., і т.п.

Повертаючись до наших проблем, хотілося б ще раз підкреслити, що їх найголовніша причина – це тривала примусова ізоляція від зарубіжного наукового співтовариства, а єдиний спосіб одужати – це, переносно висловлюючись, зробити над собою зусилля і заговорити тією самою мовою, що й колеги за рубежем, передавши на почесне зберігання до музею науки (як це зробили свого часу й вони) більшість наукових категорій і понять, залишених у спадок від класичних національних історіографій XIX – початку XX століть. Три найголовніші прикмети, як здається, можна виділити серед речей, що провокують дисонанс між способами історієписання у нас і в зарубіжній науці.

Перша (можна сподіватися, найлегша до подолання) – це анахронічне уявлення про базові соціологічні поняття, без яких годі реконструювати минуле: держава, феодалізм, народ, суспільство, стани, ідеологія тощо. Ілюструючи свою думку, зупинюся для прикладу лише на одному з цих понять – державі. Історик завжди виконує певне соціальне замовлення – як не пряме, то внутрішньо-спонукальне, тож загалом немає нічого аж так пристосованського в тому, що нині десятки людей стали вивчати історію

державних устроїв на території України. Можна було б сказати "На здоров'я!", якби не одне "але". В сьгоднішніх працях що Київська Русь, що Гетьманат, що навіть Запорозька Січ функціонують як своєрідні аналоги сучасних держав цілісного політичного тіла з бюрократичним апаратом управління, стрункою фіскальною системою, уніфікованим законодавством, ustalеними кордонами тощо. Тимчасом така тенденція ототожнення середньовічних і ранньомодерних державних організмів з державами Нового часу, властива науці XIX ст., була подолана і в соціології, і в прикладних історичних студіях завдяки цілій низці фундаментальних праць, написаних переважно у повоєнний час німецькими, англійськими та африканськими вченими. Нині аксіомою є те, що патримонія, тобто політичний устрій, за якого влада пануючого роду і підпорядкована цьому роду територія вважались нерозривно поєднаними, не тотожна монархії – владі однієї особи; що вищим щаблем монархії є станова монархія, тобто ustalений паритет прав володаря, з одного боку, й станів, над якими він височіє в якості своєрідного арбітра – з іншого; що станова монархія перероджується в абсолютну не конче тоді, коли до влади приходять зловісний деспот і тиран, а тоді, коли бюрократичний апарат правителя, розростаючись, виходить з-під контролю станів і перетворюється на "річ для себе" – той абстракт, який нині прийнято називати державою.

Це означає, що лише в абсолютних монархіях починають поволі набувати сенс поняття "державне військо", "державні землі", "державна скарбниця", "державна політика" тощо. У патримоніальній же Київській Русі це все – князеве: утримуване ним особисто військо, належні йому особисто "села", здобуті ним особисто і витрачені на власний розсуд кошти і т.д., і т.д. Більше того, держава – це і є він сам, бо держава – це не територія, це влада, доручена Богом. Бог, згідно з христологічною доктриною влади, передає своєму обранцю в опіку певний люд разом з землею цього люду – і так від Королівства Франків аж до Великої Французької революції, яка вперше проголосила короля звичайним громадянином Франції".

Не зайве в цьому контексті нагадати, що в середньовічній уяві політична відособленість території аж ніяк не ототожнювалась з її суверенністю у державно-територіальному сенсі. Лише згідно з новітньою концепцією держава виступає вповні суверенною на кожному квадратному сантиметрі своєї території. Натомість в давніші часи державні кордони були розмитими, а одна суверенність плавно переходила в іншу на засадах васальних зобов'язань володаря даної території від особи, що займає вище місце у владній ієрархії. Відтак, звичайна людина ідентифікувала себе не з "державою", а з богоданною династією, котрій служить, і з колом "своїх" – людей під владою і опікою того ж самого династичного роду. Про обсяг суверенності боліла голова самого правителя, а не його підданих: це він мав вирішити, кому з володарів так званих великих держав скласти присягу вірності і кому "ходити подлі стремени" на війні; підданих це не обходило і, зрештою, на їх становище не впливало. В доктринальному плані (жива практика, зрозуміло, завжди приносила свої варіації) повною суверенністю користувалися лише володарі з титулом імператора, оскільки між імператором і Богом, як писав один учений єзуїт,

"немає посередника". Врешті, сама "професія володаря" належала тільки людям династичної крові й нікому іншому, анітрохи не пов'язуючись з їхньою етнічною приналежністю чи, скажімо, материнською мовою. Остання зовсім не обов'язково мала збігатися з мовою підвладних, що не перешкоджало ані авторитетові володаря, ані його популярності, ані – навіть непоганій кар'єрі в майбутній традиції національної історії. Наприклад, нормандський розбійник Вільгельм Завойовник вважається Великим Будівничим Англії, хоча він силою підкорив місцеві королівства і, звичайно ж, не розмовляв англійською мовою, бо її тоді ще просто не існувало (пор. варягів-Рюриковичів, творців Київської держави); Карл Люксембурзький, засновник першого на слов'янських землях Карлового університету в Празі, вшановується як найвидатніший король Чехії (1346-1353); Стефан Баторій, славний король-воїн Речі Посполитої (1576-1586), звертався до підданих по-латині, ба – навіть з жінкою, Анною Ягеллонкою, розмовляв через перекладача, так і не подолавши бар'єр між своєю материнською (угорською) і слов'янськими мовами. Окремо слід вести мову й про шлюбну політику династій, в якій теж керувались пріоритетами далеко не етнічними. Ось, для прикладу, своєрідний рекорд Габсбургів: за підрахунками вчених, серед предків убитого в Сараєві ерцгерцога Фердинанда було 1486 німців, 124 французи, 196 італійців, 89 іспанців. 52 поляки. 47 данців і 20 англійців. Тож своєрідна "націоналізація" династій, у тому числі вже вигаслих, стала відповіддю на ідею "національного", започатковану в часи Французької революції, коли слово *patio* вперше перетворилось з невиразного терміну з доволі широким спектром значень у поширене гасло, в концепт, здатний на кожному кроці проектувати себе в минуле, бурхливо стимулювати розквіт історичного та інших видів гуманітарного знання, покликаних утверджувати самобутність "нації" – уявної політичної спільноти з власною, окремою від династичного простору влади суверенністю. З цим пов'язаний певний парадокс: ідея "нації" виникла як альтернатива монархічній ідеї, оскільки монархізм визначав статус та обов'язки підданого безвідносно до його національного походження. Але, підкоряючись романтично-національним цінностям і щодалі більше орієнтуючись на них, монархії Європи впродовж XIX століття теж починають шукати для себе "національну" легітимацію, що, зокрема, добре ілюструється зміною ситуації в Росії після проголошення за правління Миколи I знаменитої уварівської формули "самодержав'я, православ'я, народність".

Цей телеграфний перелік щонайзагальніших понятійних і смислових проблем, пов'язаних з історією держав на території України, можна пов'язати з безліччю конкретних прикладів, у тому числі порівняльних – як на європейському, так і на близькосхідному матеріалі. За умови коректної інтерпретації, як здається, це дасть змогу натрапити на вельми несподівані паралелі і стосовно Київської Русі, і стосовно Польсько-литовської держави, і стосовно Гетьманату (останній сюжет може бути особливо цікавим, коли візьмемо до уваги, що козацькі гетьмани, як і їхні найближчі сусіди – правителі Молдови, Волощини і Семиграддя, орієнтувалися не стільки на західну, скільки

на близькосхідну – персько-тюркську – модель держана. зокрема, Кримський ханат).

Я згадала про три прикмети, які породжують відчуття архаїчності сьогоденної української історіографії. Перша, отже – це біди понятійного оснащення, котре досі не розпрощалося з дискурсом класичної історіографії так званих національних історій XIX століття, вкладаючи властиві романтично-позитивістському мисленню смисли в такі базові соціологічні поняття, як "держава" і "народ / нація". На другій прикметі я зупинюся коротше, бо причина її простіша – незадовільна фахова підготовка, брак ґрунтовної обізнаності з соціальною, ідеологічною, культурною, економічною історією країн Європи й Близького Сходу. Це породжує – силою обставин – ігнорування глобального контексту, частиною якого було історичне життя України. Відтак, з одного боку, примітивізується мотивація певних подій / постатей / явищ, а з другого – деформуються їх реальні масштаби: або в бік звуження до землетрусу хутірського значення, або в бік кумедної мегаломанії. За яскравий приклад останньої можуть слугувати популярні досьогодні тези: про ледь не паритетність киево-руської культури візантійській (цей нонсенс став би неможливим навіть при поверховій обізнаності з блискучою культурною арматією Візантії як спадкоємиці античності); про самодостатні й нібито неперевершені бойові якості Війська Запорозького (зацікавлених у більш реалістичній оцінці можу відіслати до історії війська Речі Посполитої, Османської імперії і Кримського ханату, зокрема – до оцінки боєздатності кінноти й піхоти в специфіці воєн XVII ст., звідки, до речі, впливе й пояснення козацько-татарських військових союзів); про Конституцію Пилипа Орлика 1710 р. як "першу в Європі" (тут досить самого лише знання про зміст і контекст вживання слова *constitutio* в тогочасних парламентських практиках) тощо.

Отже, в який бік належить особливо пильно подивитися українському історикові, розпочинаючи власні студії над минулим? Робін Колінгвуд свого часу влучно зауважив: *"Історик ніколи не плаває по некартографованих морях, а його карта, хоч би як мало було позначено на ній деталей, розграфлена лініями широт і довгот"*. Наші "картографовані моря" – це передовсім історія Європи, але пам'ятаймо, що в знаменитій формулі України як простору "між Сходом і Заходом", окрім Заходу, присутній Схід. Ще у 1556 р., на знаменитій ілюстрації до "Космографії" Себастьяна Мюнцера, де зображено "Пані Європу", нам знайшлося місце під назвою Скіфії. Мюнцєрова "Пані Європа" – це дама в короні, чиє тіло й частини одягу символізують різні країни: голова – Іспанію, груди – Германію, живіт – Польщу і т.д. На подолі шати знаходиться Татарія і ми, позначені як Скіфія (власне так, Скіфією, у середині XVI ст. часто називали територію України-Руси). Коли ми навіть злегка придивимося до історичного життя обіч нас, то, боюсь, завдамо великого жалю шанувальникам нашої історичної унікальності й неповторності. Наприклад, ординарною постане модель творення першої держави, заснованої прийдешнім збройним колективом, який накинув відносини данництва і навіть власне ім'я місцевому люду, а потім розчинився в ньому до решти: як у Болгарії, Франції, Британії тощо. Легендарний акт хрещення перетвориться на один з епізодів у творенні так

званої Нової Християнської Європи: з охрещених у X столітті Хорватії, Чехії, Данії, Польщі, Русі, Угорщини. Драматична "удільна роздробленість" Київської держави впишеться у тривіальний, завжди хворобливий процес переростання патримонії у монархію. Перехід колишніх киево-руських земель під скипетр двох сусідніх династій – Гедиміновичів (Литва) і П'ястів (Польща) з трагедії втрати "національної державності" стане буденним епізодом династичних розборок.

Такі самі паралелі знайдемо в зіткненні Реформації й Контрреформації, відлунням чого стануть: Берестейська церковна унія; церковні реформи Петра Могили; модифікація освіти за єзуїтським взірцем і народження славної Києво-Могилянської академії; врешті – знамените "козацьке бароко".

Такі самі паралелі дослідив Зенон Когут у своїй монографії про Гетьманат, виданій 1988 р. в Гарварді, а недавно перекладеній українською видавництвом "Основи". Те, що в традиційній українській історіографії досі вважається підступним наступом російської експансії на козацькі вольності, перетворилося (і слушно) під пером Когута на сумну закономірність доби Просвітництва, доби, що виплекала для усієї Європи раціональний ідеал "добре керованої", уніфікованої в малому й великому держави, де не зоставалося місця автономним "аномаліям" на зразок Гетьманату чи, тим більше, Запорозької Січі.

З іншого боку, на поверхню впливуть латентні пов'язання України зі східним світом, не зафіксовані в джерелах на рівні декларацій у зв'язку з багатовіковим мусульмансько-християнським протистоянням. У східну модель організації військового життя логічно впишеться Запорозька Січ та й сама постать козака – вільної людини Степу; за тюрксько-азійськими, а не за європейськими канонами озброєння, бойової тактики і навіть уявлень про гідну поведінку воїна діятимуть не тільки козацька, але й рицарсько-шляхетська армії; властива архаїчній кочовій ментальності непов'язаність із землею штовхатиме тисячні маси селян до колонізаційних переміщень кінця XVI – початку XVIII ст., або, як називає це традиційна історіографія, "втеч"; обличчя й економіку сотень малих містечок упродовж століть визначатиме єврейський (тобто, теж у своїй культурній основі східний) колорит і т.д., і т.п.

Територія України справді являє собою простір, котрий на протязі багатьох століть членували постійно переміщувані внутрішні кордони: між мовними й етнічними групами, державами, релігіями, політичними та культурними системами, ареалами принципово різного економічного укладу. Дана ознака дозволяє визначати територію України як класичну контактну зону з доволі строкатим спектром соціо-культурних феноменів. Їх протирічність і багатоманіття поки що мало вивчені, особливо для Середньовіччя і Раннього Модерну, але потреба в певній узагальнюючій моделі стала гостро відчуватися істориками й культурологами вже давно – починаючи з перших спроб модифікувати схему "національної історії", утверджену в працях XIX – початку XX століть (власне тоді, у першій чверті XX ст., і було сформульовано згадану вище метафору України як простору "між Сходом і Заходом"). Деякі з побіжно згаданих тут сюжетів цієї великої загадки, однаково відкритої обом

цивілізаційним орбітам, уже вписані в ширший контекст історій сусідніх народів Європи та Азії. але більшості поки що доводиться чекати, доки на зміну історика, що не знає історії Європи й Близького Сходу, прийде історик, котрий врешті її вивчив.

Залишається третя й остання з прикмет "нездоров'я" сьогоднішньої української історіографії – хвороба, яку можна було б дещо незграбно назвати "неперетравленням посередництва". Вона, очевидно, є найскладнішою з-поміж трьох згаданих, бо потребує для зцілення вищого пілотажу історичної науки – осмислення себе самої. Процедура історичного дослідження – це завжди діалог двох культур: минулої і сучасної, це перегук двох часів: минулого, який досліджують, і теперішнього, в якому живе той, хто досліджує. Історик – це перекладач, котрий мусить розуміти "мову", якою говорить джерело, тобто мусить знати ті змісти понять, що були в головах людей минулого. Справа додатково ускладнюється тим, що в дослідження владно вриваються ще й інші, так би мовити проміжні шари часу, тобто інтерпретації, котрі давалися досліджуваному об'єктові впродовж періоду, що відділяє минуле від сучасного. Як писав відомий російський медієвіст Арон Гуревич, "ці інтерпретації культурами різних епох, ці інтерпретації істориками, які жили до нас, недавно й давно – всі вони присутні в нашому дослідженні". Пером сьогоднішнього українського історика водять, інколи непомітно для нього самого, десятки попередників: від Нестора-літописця до автора "Історії Русів", від Костомарова й Грушевського до автора вузівського підручника з історії СРСР. Кожен з цих історіографічних текстів – це не лише інформація про факти, але й космос ідеології, культури, ментальності того часу, в якому він виник.

Людина, не підготовлена методологічно (простіше кажучи – не навчена розпізнавати за інтерпретацією історичного факту загальнокультурну обумовленість поглядів конкретного інтерпретатора), губиться в цьому океані чужих голосів (а як не розгубитись, коли вузівський курс історіографії зводиться подосі, як правило, до бібліографічних переліків і сортування істориків на "дворянських", "буржуазних", "революційно-демократичних", "народницьких" чи "державницьких"). Так виникають химерні розвідки (хочеться вірити – можливі тільки зараз, у перехідний час), де ледь не на одній сторінці переплітаються історіософські концепції протилежних керунків, де лібералізм Грушевського мирно уживається з консерватизмом Липинського, а ідеали романтичного націоналізму підкріплюються аргументами з крутої більшовицької доктрини. І ніхто, ніякий Захід з його мудрими книгами нам у цій біді не допоможе, бо це – наш питомий культурно-історичний досвід. Тут зарадять тільки власні інтелектуальні зусилля. Однак хотілося б підкреслити, що ми знаходимось у кращому становищі, ніж перебували наші зарубіжні колеги на початковій стадії модернізації історичної науки. Упродовж усього ХХ ст. їм довелось, розглядаючи ледь не в лупу джерело за джерелом, текст за текстом, прорубувати шлях до розуміння доти не помічених змістів. Завдяки цій праці наша функція споживацька – перечитати те, що ними написано (а нині вже й багато перекладено по-українському чи по-російському, і потік

перекладної літератури щодалі зростає) і застосувати до інтерпретацій власної історії.

Завершу оптимістичною нотою: наші справи не такі вже сумні, як могло б здатися. На підтвердження наведу думку Ярослава Грицака, одного з найпомітніших сьогодні фахівців з модерної історії України. Грицак любить повторювати: українській історіографії, попри всі її вади, подаровано величезну перевагу – вона має шанс розвиватися набагато динамічніше, ніж "устояні" історіографії, бо за кількістю дослідницьких проблем і сюжетів, що потребують працюючої руки першовідкривача, і за безмежністю їх можливих інтерпретацій їй немає рівних.